

СМРИТИ ЖАНРЫНДА ЖАЗЫЛҒАН ДІНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТУЫНДЫЛАРДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖАҒЫНАН ЗЕРТТЕЛУІ (МАХАБҒАРАТ ЖӘНЕ РАМАЯНА МҰРАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)*

¹Байтенова Наги́ма Жаулыбаевна, ²Кокеева Дарига Молдағалиевна

¹zhanat52@mail.ru, ²Dariga.kokeyeva@kaznu.kz

Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

¹Baitenova Nagima, ²Kokeyeva Dariga

¹zhanat52@mail.ru, ²Dariga.kokeyeva@kaznu.kz

Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

Аңдатпа. Мақалада үнді мұрасына қарасты смрити мәтіндері негізінде әлемге кеңінен таралған Махабхарат пен Рамайна туындыларының ішкі мазмұны қарастырылып, ондағы теориялық зерттеулеріне назар аударылады. Әлем әдебиеттанушылары мен түркі зерттеушілері «Ежелгі үнді қоғамының энциклопедиясы», – деп баға берген смрити жанрында жазылған құнды мұра Махабхарат және Рамайна туындыларына талдаулар жасалынып, ондағы тәңірлік, батырлық, даналық сипаттағы кейіпкерлердің қоғамдағы орны сараланады. Сонымен қатар екі туысқан ұрпақтың өзара қантөгісі баяндалатын Махабхарат дастанының құрамына діни-философиялық поэма – Бхагавад-Гитаның уақыт аралығы және шығу алғышарттарына жан-жақты талдау жасалынады. Санскрит тілінде жазылған діни-философиялық ежелгі үнді ескерткіш Бхагавад-Гитаның шыққан уақыты аса ауқымды аралықты алып жатыр. Алайда бұл мәселе даулы болып келеді, сондықтан әр ғалым бұл жайлы түрлі көзқарастарын айтады. Сондықтан мақалада қазіргі таңда смрити жанрында жазылған туындыларға қатысты теориялық зерттеулер жүргізген Б. Тилак, Дж. Белвалкар, Шри Гопал Базу Малик, Йоғананда Парамаханса, Радхакришнан С., Рой М.А. сынды үнді ғалымдары мен бірге Еуропаның Ф. Бопп, Л. Шредер, С. Соренсен, Г. Бюлле, У. Рубен және т.б. отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынып, талданады.

Түйін сөздер: Веда әдебиеті, Махабхарат, Бхагавад-Гита, Рамайна, мұра, сенім.

Кіріспе

Ұлттық мұрадағы көркемдік дәстүрдің кешенді мәселелерін кез-келген халықтың арғы ата-тегі саналатын көшпенді тайпалардың қаһармандық дастандарынан бастап әр ұлттың өзіндік төл әдебиеті қалыптасқанға дейінгі кезең аралығындағы өмірге келген этикалық-дидактикалық мазмұндағы дастандар,

* Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыруымен АР09260492 «Қазақ және үнді халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы рухани негіздер (діни-философиялық синкретизм)» атты жоба аясында әзірленді..

діни-философиялық трактаттар сынды ортақ сарындардың болуы көркемдік дәстүр жалғастығын тапқандығы арқылы белгілі болады. Шрути туындыларына үнді дүниетанымы бойынша тәңір тарапынан тікелей жеткен жазбалар, яғни самхиттер енсе, есте сақтау арқылы жеткен смрити туындыларына кеңістік пен гносеологияны қамтитын этикалық жазбалар дхарма-шастр және аңыздық жанрдағы ерте үнділік эпос – «Махабхарата, сонымен қатар туындының негізгі бөлімі болып табылатын Кришна құдайына жалбарыну, оған берілу концепциясын қамтитын діни-философиялық трактат «Бхагавад-Гита», батырлар жыры «Рамаяна», сондай-ақ, «пуран» мәтіндерін жатқызамыз. Аңыз-эпсаналар тұрғысынан туындаған шығармашылық мұралар бүгінгі күні әлем әдебиетінде алар орны ерекше болуымен қатар, мәдениетке де тигізген әсері жоқ емес. Сондықтан аталмыш зерттеу тақырыбын діни-философиялық тұрғыдан кеңінен ашып зерделеуді жөн көрдік.

Ежелгі үнді мифологиясына зерттеу жүргізуде ведалармен қоса, екі эпикалық поэма – «Махабхарат» пен «Рамаяна» үлкен мәнге ие. Көне үнді әдебиетінің асыл мұраларының бірі – «Махабхарат» поэмасының басты тақырыбы – Құдайға, оның құдіретіне табыну, оны мадақтау. «Брахма – мәңгі, ұлы әрі дана. Ол қай уақытта болса да қасыңнан табылады», – деген жолдар поэманың өн бойынан орын алып, тақырыптың негізгі арқауына айналған.

Одиссея және Илиададан көлемі жағынан сегіз есе үлкен туынды болып табылатын «Махабхарат» туындысы қазіргі күнге дейін тек үнді халықтарының ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлем үшін құнды дерек болып табылады. Сондықтан туындыны зерттеушілер «ежелгі үнді қоғамының энциклопедиясы», – деп бағаларын берген.

Түрік ғалымы О.Ж. Гонгореннің зерттеуі бойынша, Махабхарат немесе Ұлы Бхарат, Веда ілімдеріндегі Ригведада («*rgveda*») аты аталған патша есімі. Ежелгі мәтіндерде Үндістанды «Бхаратаның елі» («*bharatavarṣa*» немесе «*bharatadesa*») деп атайтыны байқалады. Куру да Ұлы Бхараттың тағы бір патшасы. Куру ұрпақтарының өлкесі Ганг және Ямуна өзендерінің арасындағы жерлер болып табылады [1, 15 б.].

Зерттеу әдіснамасы

Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін жүйелілік-құрылымдық, салыстырмалы талдау, логикалық және теориялық, талдау-саралау, статистикалық сараптау әдістері құрайды. Сонымен қатар, зерттеу барысында шетелдік және отандық зерттеушілердің тақырыпқа қатысты пікірлері ғылыми негіз және дереккөзі ретінде келтірілген. Сондай-ақ, мәтіндер герменевтикалық және салыстырмалы, стилистикалық зерттеу әдістерімен талданады. Зерттеу барысында діни-философиялық идеялардың дамуын және олардың үнді дүниетанымының рухани өміріне әсерін зерттеу үшін тарихи талдау әдісі қолданылады. Бұл үнді халқының дүниетанымындағы дәстүрлі және құндылықтар жүйесіндегі діни-философиялық негіздердің орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Махабхарат мұрасының мәні және оның тарихи шығу алғышарты

Санскрит тілінен аударғанда «Ұлы Үндістан» мағынасын беретін көне үнді эпосы «Махабхарат» Үндістанның ежелгі тайпаларына ауызша тараған аңыздар мен жырлардың негізінде құралған. Оның шығу тарихы б.з.б. II ғасырдың 2 жартысынан бастау алады. Ғалымдардың зерттеулері бойынша алғаш праkrit, кейінірек санскрит тілінде жырланған «Махабхараттың» 25 мың жолға жуық бастапқы мәтіні бірнеше рет толықтырылып, өңделген. Вьяса тарапынан жеткен Махабхарат эпосы 18 кітаптан және көлемі үлкен бірнеше кіріспе жырлардан, негізгі сюжетпен тығыз байланысты фольклорлық сипаттағы «Чакунтале», «Матсья балығы», «Шива құдайы», «Савитри» сынды аңыздар, «Рам» туралы жыр сонымен қатар кітапқа кейінірек енген «Бхагавад-Гита» дастанынан құралған. Үндістан, Индонезия, Бирма, Камбоджа, Тайланд, Шри-Ланка халықтары әдебиетіндегі образдар мен сюжеттердің көпшілігі «Махабхарат» жырынан бастау алған. Ал Еуропада Махабхарат пен Бхагавад-Гита туындыларының ішкі бөлімдері XVIII ғ. аяғында батыс тілдеріне аударылып, жарық көруіне байланысты белгілі бола бастады. XIX ғ. Махабхарат эпосы дүниежүзілік маңызы бар ескерткіш деп танылып, ғалымдардың назарын аударды. «Махабхарат» эпосын зерттеуде Б. Тилак, Дж. Белвалкар, Шри Гопал Базу Малик, Йогананда Парамаханса, Радхакришнан С., Рой М.А. сынды үнді ғалымдары мен бірге Еуропаның Ф. Бопп, Л. Шредер, С. Соренсен, Г. Бюлле, У. Рубен және т. б. ғалымдары көп еңбек сіңірді.

Батыс әлемі ежелгі үнді мұрасын 1785 жылы ашты. Сол кезде Чарльз Уилкинстің санскриттен ағылшын тіліне аудармасы жарық көрді. Оксфорд университетінің профессоры Сарвапалли Радхакришнанның (1888-1975) екі томдық «Үнді философиясы» атты кітабының аудармасы мен түсіндірмесі де ағартушылық сипатқа ие құнды еңбек болып табылады [2, 16 б.]. Бұл аударма батыстағы әртүрлі түсіндірулерден туындаған түсінбеушіліктерге нүкте қойды. Кітаптың көптеген бөліктерінде Шанкараның түсіндірмесі Раманужаның тұжырымдарымен үндес келеді. Бхагавад-Гитамен айналысқан түрік қаламгері Булент Еджевиттің «поэзия» еңбегі Бхагавад-Гитаның маңызды жолдарының терең түйсікпен аударылдығын байқатады [3, 75-81 бб.].

Үнді әдебиетінің бір бөлшегі ретінде танылатын дастан туралы Бһактиведанта Свами Прабхупада зерттеулерінде Дхритараштра және Панду, екі ағайынды бауырлар, Куру әулетінде туылып, күллі Үндістан жерін басқарған Бһарат патшаның ұрпақтары болғандықтан, патшаның есімінен «Махабхарат» деген атау шыққан деген пікірлер бар. Сондықтан «Махабхарат» туындысының желісі патша әулетінен шыққан, Курукшетр аймағында он сегіз күнге созылған Кауравтар (соқыр патша Дхритараштраның ұрпақтары) және Пандавтардың (бауырының балалары) арасындағы соғыс жайлы өрбиді [4, 629 б.].

Алғашқы уақытта аталмыш туынды тек ауызша таралып, б.з.д IV ғасырда «Махабхарат» деген атпен жазбаша нұсқасы жарыққа шықты. Діни-философиялық мәтінде Пандав ағайындыларының Юдхиштира, Бһимасена, Арджуна және

екі егіз бауырларының ерліктері жырланған. Аңызға сәйкес, түрлі құдайлардан туылған бауырлар Юдхистһир – Яма немесе Дхарма құдайының ұлы, Бхимасена – жел құдайы Ваюдің, Арджун – найзағай құдайы Индраның, ал егіздер Накул мен Сахадэв болса, Пандудың екінші әйелі Мадриден туылған Ашвиннің ұлдары деп баяндалады.

Қарастырылып отырған шығарма Панду бауырластарының ұзақ уақыт бойы өздеріне тиесіліні бейбітшілікпен шешу талпыныстарынан кейін өз құқықтарын қайтарып алу үшін алдағы болатын шешуші шайқасқа дайындықты суреттеуден бастау алады. Ал Кришна болса, Дурйодханмен келісімсөз өткізіп, бір шешімге келуге тырысса да еш нәтижесі бермейді. Бұл келісімсөздер «Удйога парван» атты «Махабхаратаның» V кітабында толық суреттелген.

Жалпы, Махабхарат шығармасында кең қолданыс тапқан баяндаушының әңгімелеу түрінде оқиғаны жеткізу тәсілі – шығыс поэзиясындағы ұнамды тәсілдердің бірі болып табылады. Бүкіл поэманың өзі Бхарат ұрпақтарының бір-біріне әкесінің ерліктерін жырлайтын шығарма екендігін көреміз.

Махабхарат дастанының құрамына діни-философиялық поэма – «Бхагавад-Гита» жатады. «Бхагавад-Гитаның» уақыт аралығы және шығу алғышарттарымен танысу үшін оның бірінші тарауына шолу жасап кеткен жөн. Себебі бұл тарау «Махабхарат» екеуін байланыстырушы көпір деуге болады. Сонымен қарастырылып отырған поэма бізге жеткен нұсқасы «Махабхараттың» эпизодын көрсетеді. «Махабхарат» деп аталатын ұлы поэма екі туысқан ұрпақтың өзара қантөгісі баяндалатыны жөнінде жоғарыда атап өткеніміздей, ескерткіштің алғашқы өлені, оның құрамына кірген «Махабхараттың» алтыншы кітабымен байланыстырылады.

Бхагавад-Гитаның зерттелу деңгейі

Санскрит тілінде жазылған діни-философиялық ежелгі үнді ескерткіш Бхагавад-Гитаның шыққан уақыты ауқымды аралықты алып жатыр. Алайда бұл мәселе даулы болып келеді, сондықтан әр ғалым бұл жайлы түрлі көзқарастарын айтады. Бхагавад-Гита «Махабхарат» дастанының ажырамас бөлігі болып табылатындықтан, оның шығу кезеңін ұлы эпостың шығу уақытымен байланыстырған жөн деген пікірлер де жоқ емес.

Ресей үндітанушысы, академик Б.Л. Смирновтың тұжырымы бойынша, «Бхагавад-Гитаның» уақытын анықтауды талқылаған кезде төмендегі жағдайлар ескерілуі қажет:

- 1) Филологиялық талқылаулар: этимология, поэманың лексикасы;
- 2) Бхагавад-Гитаның Ведаларға, Упанишадтарға, Манав-дхармаша-страға, Бадараянаның «Брахма-сутрасына», Патанджалидың «Йога-сутрасына», Санкхьяға қатысы бар басқа да діни-философиялық жазба ескерткіштер;
- 3) Бхагавад-Гитаның Бхагаван культіне, Кришна-Вишну және үнді пантеонының басқа да құдайларына қатынасы;
- 4) Бхагавад-Гитаның буддизм мен кейінірек пайда болған философиялық мектептерге қатынасы [5, 403 б.].

Свами Прабхупаданың айтуынша, Бхагавад-Гитаның аудармасы осыдан елу жыл бұрын басталды десе, Махериши Махеш «Yogi On the Bhagavad-Gita» атты еңбегінде 5000 жыл бұрын аударылды дейді.

«Бхагавад-Гитаның» біздің заманымыздан бұрын жазылғандығы «Махабхарат» дастанының өзінде Курукшетрдегі ұлы шайқас рухани тоқырау кезеңінің (кали-юг) алдында болғандығы айтылса да, шығыс пен батыстың ғалымдарының кейбірі өз зерттеулерінде археологиялық дәлелдерге сүйенсе, екіншілері поэмада суреттелген астрономиялық ай мен күннің тұтылуы, жұлдыздардың аспанда орналасуы, аспан денелерінің байланысы секілді құбылыстарға жүгіне отырып, «туындының» шығу кезеңін әр түрлі уақытқа жатқызады.

Ресей үндітанушысы И.Д. Серебряковтың айтуынша, зерттеушілердің «Бхагавад-Гитаның» не жазылған жылын, не ғасырын дәл белгілей алмайды, – десе [6, 47 б.], дінтанушы ғалым Е.А. Торчиновтың көзқарасы бойынша, «Бхагавад-Гита» б.з.б. I мыңжылдықтың соңына қарай пайда болған дейді [7, 18 б.].

Ал Кейдің зерттеуіне сүйенсек [8, 576 б.], «Бхагавад-Гитаның» өзінде Кришнаның айтуынша, ондағы бүкіл баяндалып кеткен ілім адамзатқа бірінші рет екі миллион жыл бұрын берілген. Үнді дүниетанымы негізінде олардың сенімдері мен астрономиялық есептеулердің хронологиялық сәйкестіктерін қарастырғанда, Курукшетрдегі шайқас б.з.б. IV мыңжылдықтың соңында орын алды десе, үндітанушы ғалым Артур Башемнің [9, 5 б.] жазуына сәйкес, үнді деректері бойынша, Курукшетрдегі шайқас б.з.б. 3102 жылы болған деседі.

Ал британдық үнді ғалымы Р.Н. Дандекараның көзқарасы бойынша, «Бхагавад-Гитада» шиваизмнің негізгі философиялық мәтіні «Шветашватараупанишадтың» көптеген идеялары өз дамуын тапқан [10, 173 б.]. Бұл болжамның жақтаушыларының есептеуінше, «Бхагавад-Гитаның» негізгі бөліміне кіріспе ретінде келетін бірінші тарау «Махабхараттың» эпостық материал мен «Бхагавад-Гитаның» қалған тарауларының арасындағы көпір ретінде қызмет атқарады.

Үнді ғалымы, философ Сурендранатх Дасгупта былай деп жазады: ««Бхагавад-Гитаның» стилі өте көне. Сондықтан «Бхагавад-Гитаның» әлдеқайда бұрын пайда болған деген болжамға келе аламыз... менің ойымша, бұл буддизмнен де көне... «Бхагавад-Гитаны» лексика тарапынан зерттеу де оның өте ерте жазылғанын көрсетеді» деп пікірін ортаға салады [11, 378-379 бб.]. Жоғарыдағы келтірілген талдауға қатысты С. Дасгупта «Бхагавад-Гитаны» тұтас әдеби шығарма ретінде «Махабхараттың» соңғы нұсқасынан бірнеше уақыт бұрын құрылды деген қорытындыға келуге болады.

Үндітанушы К.Т. Телангт «Бхагавад-Гитаның» тілі мен стилі бойынша ертеректе пайда болған әрі тіл қарапайымдылығымен көнерген шығармаларға жатады деген әсер қалдырады. «Бхагавад-Гита» тілі Калидас немесе классикалық кезеңнің басқа да ақындарының тіліне мүлдем ұқсамайды. Калидастан кейін әдебиет тілі өте күрделене түсті, ал сөздердің жиі қайталануы және грамматикалық айналымдардың оңайлығы архаикалық әдебиетке тән» деген пікірді алға тартады [12, 443 б.].

Қазіргі біз білетін «Бхагавад-Гита» нұсқасының нақты жазылған уақытын нақты айту мүмкін емес. Бірақ поэманың басты идеяларының негізгі уақытын анықтауға тек талпыныс жасап көруге болады. Шығыстанушы У. Хилл III-II ғғ. бастап Васудэвтің ұлы Кришнаны Құдай деп оған сыйына бастаған бхагаваттар сектасының ілімін толықтай зерттеп, айтылған жолмен шығарманың уақытын анықтауға тырысты. «Бхагавад-Гитаның» б.з.б. II ғасырда шыққанының дәлелі ретінде, У. Хиллдің көзқарасымен б.з.б. IV ғасырда Кришна Арджунмен қатарлас жартылай құдай болып жазылса, ал б.з.б. 200 жылдары ол «құдайлардың құдайы» деп жазылған дерек шешуші болып есептеледі. «Бхагавад-Гитада» Кришна әрқашан да басты құдай деп саналса, ол б.з.б. IV ғасырда туындауы мүмкін емес. Алайда, «Махабхарат» мұрасында бірнеше рет жазылып кеткендей, Кришнаның культіне қарсылықтар көп болды. Бұл туралы Бхагавад-Гитада: «Кришнаға қарсы келіп, оның іліміне мойын сұнбағандар ақылдарынан айырылып апат болған, оған қарсыласқандарға құтқарылу ілімін хабарлауға тиым салынған» [13, 528 б.].

Джуан Маскараның зерттеуі бойынша, «Бхагавад-Гита дастанының жазылу тарихы Упанишадтардан кейін және үнді философиясының түпкілікті формасын берген бірнеше «сутралар» жазылғанға дейін болуы мүмкін дейді. Сондықтан, Бхагавад-Гита біздің дәуірімізге дейінгі 700-200 жылдар аралығында жазылған болса, онда бұл мерзім б.з.д. 200 жылды көрсетуі мүмкін. Алайда зерттеушілер Гитаның жазылу тарихын Буддадан бұрын немесе Будда өмір сүрген дәуірінде қалыптасты деп тұжырымдайды.

Ежелден Үндістандағы діни-философиялық ілімді баяндау диалог формасында жеткізілген. Онда көбінесе құдай кейпіндегі бір ұстаз бен шәкірт болған, кейбір жағдайларда ғана бірнеше ұстаз және бірнеше шәкірт баяндалған диалогтар кездеседі. Мұндай диалогтар, әсіресе шиваиттық әдебиетте өте танымал. «Бхагавад-Гита» мәтнінде құдай кейпіндегі Кришна мен оның шікірті Арджунның арасындағы диалог түрінде сипатталғанын көре аламыз.

18 өлең мен тарауға бөлінген эпос туралы философ Субба Раудың ойынша, «Махабхарат» поэмасы 18 кітапқа бөлінген және де ұлы шайқас та 18 күнге созылғандығын білеміз десе, неміс шығыстанушысы Пауль Дойссен «Бхагавад-Гитаны» үшке бөледі: бірінші тарауында этикалық мәселе қарастырылса, екіншісінде – теологиялық, үшіншісінде – психологиялық. Шын мәнінде бірінші бөлім этикалық мәселелерді қамтиды және оның басқа бөлімдермен байланысы бар екендігін жоққа шығаруға болмайды [14, 297 б.].

«Бхагавад-Гитадағы» диалог реалистік жағдайлармен анықтайтын көркемдік тәсіл ретінде шәкірт Арджунның ұстазына сұрақ қоюмен басталады. Ол диалогқа абстрактілі емес ойлану ерекшелігін береді және адамзат әлі күнге дейін шешімін таппаған өзекті болып келе жатқан сұрақтарды ортаға салып қарастырады. Сондықтан бұл мәселенің арқасында «Бхагавад-Гита» үнді әдебиетінің басқа да шығармаларының арасында ерекше бір орынға ие болған.

Жоғарыда айтылғандай, поэманың жазылған мерзімін анықтауда поэманың лексикасына, философиялық мектептерге қатынасына, үнді культінің басқа құдайларға да қатынасына қарай отырып, шамамен қай кезеңде пайда болғанын

анықтауға болар еді. Алайда поэманың уақыт аралығын анықтау ғалымдардың арасында әлі күнге дейін даулы мәселе болып отыр. Себебі «Бхагавад-Гитаның» аудармасын жасаған неміс үндітанушысы Ричард Гарбенің зерттеуіне сүйенсек, ол «Бхагавад-Гитаның» алғашқы мәтіні монотеистік болғанымен де бізге жеткен түрі пантеистік өзгертулерге толы. Себебі «Бхагавад-Гита» пантеизм мен теизмнің арасында шайқас болғандығы синкретизм дәуірінің кейінгі кезеңіне жатады және Вишну-Кришнаның үнді халқының жеке жоғарғы құдайлары ретінде жазылған, ал Вишну-Кришнаның Брахмамен теңдестіруі кезінде пантеистік құрылымдар пайда болған, – дейді. Неміс ғалымы Р. Гарбе бұл дәуірді «ведантизм мен кришнаизм дәуірі» деп атайды [15, 246 б.]. Автордың тұжырымдары бойынша, шығарма кшатрийлердің касталарынан шығып, және Санкхья мен Йоганың дуалистік жүйе рухында пайда болған, содан соң ол ведантизм негізінде өзгертулерге ұшырағандығын айта отырып, ғалым Вишну-Кришна мен Брахманың айырмашылықтарына айқын дәлелдер келтіреді.

Неміс санскриттанушысы К. Мюлиус «Гитаның» жаңа аудармасын жарыққа шығара отырып, «Р. Гарбенің көзқарастары дәлелді», – деп айта кетеді [16, 87 б.]. Р. Гарбеге өзінің жұмысын қарсы бағыттаған бельгиялық үндітанушы Этьен Ламотт «Гитаның» тұтастығын жақтайтын пайымдаулар келтіреді. Ол үшін «Гита» – өзегі «монизм» (дүниенің негізінде бір ғана бастама бар деп танитын философиялық бағыт) мен «теизмнің» (дүниені құдай жаратқан, барлығына құдай ие дейтін діни философиялық ілім) түйіскен нүктесімен ашылған біртұтас мәтін. Алайда, ол оған қарсылығын дерексіз сыншылдықпен жеткізбей, оның тұжырымдамаларын талдай отырып, Р. Гарбенің мәтінге кіріспе ретінде қарастырған тұстары мәтіндермен толықтай келісіп тұрғанын дәлелдейді.

Неміс философы Пауль Дейссен «Гитаға» қатысты өзінің барлық еңбектерінде оны біртұтас шығарма етіп, ал «Философия тарихында» «Гитаны» «монотеистік бағыттың ең көне ескерткіші» деп қарастырады [14, 297 б.]. У. Хилл Р. Гарбе мен О. Шрадер сынды зерттеушілер туындының өзіне тән ерекшеліктерін жіте түсінбеген деп тұжырымдайды [13, 473 б.].

Үнді зерттеушілерінің көпшілігі «Бхагавад-Гитаны» діни-философиялық шығарма ретінде танытады. Б. Тилак шығарманың шығу мерзімін анықтауға терең ізденістер жасап, «Бхагавад-Гитаның» Үндістандағы басқа дәстүрлі әдебиеттермен қарым-қатынасын баяндайды. Ал Дж. Белвалкар «Бхагавад-Гитаны» бөлудің дамып келе жатқан бағытына қарсы арнайы ізденіс жұмысын жазып шығарды. Шри Гопал Базу Малик «Гитаны» бір-біріне қайшы келетін үзінділердің жинағы деп қарастыратын Р. Гарбе, Х. Ольденберг, Э. Хопкинстің концепцияларына толықтай қарсылығын білдіріп, «Бхагавад-Гитада» тіпті қарама-қайшылықтар мүлдем жоқ деп баяндайды. С. Дасгупта да ескерткіштің біртұтастығын жақтап, оны бхагавадтар мектебінің ерте монотеистік шығармасы деп болжайды. Р. Гарбенің теориясын С. Дасгупта негізсіз тұжырымдама және оны теріске шығаруға да деректердің қажеті жоқ деп жазады.

Бхагавад-Гитаға арнап жазған А. Ройдың үш томдық зерттеу жұмыстарын атап кетпеуге болмайды. Ол алғы сөзінде, шығармаға қатысты үндістандық не-

месе еуропалық жұмыстарда көтерілген сұрақтарға жауап беруге тырысқан, ал ол екі жақтың зерттеу жұмыстары да соңғы жылдардың үндітануының тарихын қалыптастыруда маңызды болып саналады. Бірінші том – кіріспе, екіншісінде – мәтін және «Бхагавад-Гитаның» аудармасы, үшінші – «Бхагавад-Гитаның» қазіргі ғылымға сәйкес түсіндірмесі. Ол беделді санскриттанушылардың көзқарасын жинақтай отырып, А. Рой еуропалықтарға «Бхагавад-Гитаны» түсінудің қандай қиын екендігін көрсетеді. Әрқайсысы оның бір жерін не кесіп тастайды, не қиыстырады да өзіне ыңғайлы етіп өзгертіп тастайды. «Гитаны» «алғашқы» және «кейінгі» деп бөледі, сондай-ақ, біреу «алғашқы» деп танығанын, екінші біреуі «кейінгі» деп санайды. Біреу шығарманың құндылығы деп есептейтінін, басқасы кемшілігі дейді [17, 854 б.].

Бхагавад-Гитаның үнді халқы тарихындағы құндылығын мына сөздерінен көруге болады. «Ганди бойынша Гита» атты еңбегінде М.Десай [18, 1078-1079]. М.Гандидің Бхагавад-Гитадан не түсінді, не алуға болады деген пікірін ортаға салады: «Еш жерден жарық көре алмай, қараңғылықта қалып қиналған сәтімде мен, Бхагавад-Гитаға жүгінемін. Оны ары төңкеріп, бері төңкеріп, парақтау арқылы, жаным жай тауып, рахаттана бастаймын. Басымнан кешкен ауыр оқиғалардың барлығы мені қатты жараламай, жүрегіме өшпес із қалдырмағандығын түсінемін. Сол үшін мен Бхагавад-Гитаға қарыздармын.

Қорыта келгенде, «Бхагавад-Гита» әрқашан да өзінің үнді әдебиеті тарихында алар орны, өзінің философиялық идеяларымен діни көзқарастары, дүниетанымы жағынан мүлдем басқа болып келетіндіктен, әлем ғалымдары мен зерттеушілерінің шынайы қызығушылығын тудыруда. Себебі орыс үндітанушысы В.С. Семеновтың айтуы бойынша, «Бхагавад-Гитаны» ұзақ уақыт зерттеу барысында «міне, бәрі зерттеліп бітті» десе де, «Гитаның» қайталанбас аудармасын жасаған У. Хилл да, бельгиялық үндітанушы Этьен Ламоттың (1929) тамаша жұмыстарының үстінен 40 жылдан кейін зерттеу жүргізген британдық дінтанушы Р. Зэнер (1969) аталмыш туындыны англосаксон әлеміне әйгілі еткісі келсе де, америкалық санскриттанушы Ф. Эджертонның (1944) «Гитаны» упанишадтардың ой мән-мәтініне әрқашан да ендіру мақсатымен жазылған көлемді екі томдығы шықса да, үнді философы С. Радхакришна еңбегі француз тіліне аударғаннан кейін де, осындай көлемді ғылыми сабақтастықтың дәлеліне қол жетілген нәтижелердің тұрақтылығына қарамастан, еуропалық ғылыми жұмыстарда «Бхагавад-Гитаны» зерттеудің тұрақты қалыптасуы негізделмегендігі барша зерттеушілерді түрлі пікірлерге калдыруда екенін айта кеткен жөн. Сондықтан поэманың мәтінінің жүйесіздігі, шыққан уақытының екіұштылығы поэманы тереңірек зерттеуге, оқып үйренуге одан әрі қызығушылықты арттырады.

Рамайна мұрасының діни-философиялық астары

Діни сарында жазылған «Рамайна» дастаны – үнді халқының көлемі жағынан алғанда екінші орында тұрған мұра болып саналады. Рамайна эпосы үнді халқының қасиетті мәтіндерінің ішінде орын алған Итихаса (бұрынғы

уақытта) кітаптардың бірі. Эпикалық «Рамаяна» поэмасының да үнді-будда мәдениетінде алатын орны ерекше. Мұнда өзінің сүйген жары Ситаны құтқару жолындағы Рама патшаның басынан кешкен оқиғалары баяндалады. Сонымен бірге, бұл баға жетпес мәдени мұрада көне замандағы үнді халқының өмірі кеңінен сипатталып, олардың салт-дәстүрлері, тұрмыс-тіршілігі туралы құнды мәліметтер беріледі. Француздың белгілі тарихшысы Мишле «Рамаяна» поэмасы туралы былай деп пікірін білдірген: «Батысқа қарасам көңілім толмайды, тіпті ежелгі мәдениеттің ошақтарының бірі болған – Грекияның өзі де мені онша қанағаттандырмайды, тұншығып бара жатқандай әсер аламын, өйткені олардың идеялары әрі жұтан, әрі әсерсіз. Ал ұлы Азия мен дана Шығысқа көз жіберіңізші. Онда менің жүрегім, менің сүйікті поэмам жатыр. Бұл әдеби туынды – кең байтақ Үнді мұхитымен пара-пар».

Рамаяна эпосының басты кейіпкері – Айодхья патшасы Дашаратхидің ұлы Рам поэмада адал жар, ержүрек батыр ретінде бейнеленеді. Шығармада сонымен қатар, Рам мен оның көзқарастары ашыла түсетін басқа кейіпкерлер де назарға алынғанын айта кету керек. Дхармаға, яғни дінге негізделген эпос басқа ұғымдарды да сипаттаумен қатар кейбір көзқарастарды қолдап, кейде басқаларына қарсы тұрады. Индуизм түсінігі бойынша Рам Вишну құдайының кейпі ретінде қоғамдағы діни және әлеуметтік тәртіпті сақтау үшін дүниеге келген деседі [19, 83 б.]. Осы тұрғыдан алғанда дхарманы дүниеде қолдану Рамның көзқарасы мен мінез-құлқынан көрінеді деуге болады.

Уильямстың (1772: 1280) «Рамның өмір тарихы» атты еңбегіне сүйенген түрік зерттеушісі былай деп жазады: «Айодхья патшалығындағы шиеленістердің салдарынан тақтың нақты мұрагері Рам әділетсіз жер аударылып, қуғын-сүргін кезінде әйелі Ситаның Раваның ұрлағаны, кейін Рам барлық қиындықты жеңеді де Айодхьяға келіп, патшалығын алуы терең сипатталады», – дейді [20, 18 б.].

Равана үш кейіпке ие болған ракшастар патшасы ретінде сипатталады. Олар: 1) Якшалар сияқты жартылай қасиетті және мейірімді адамдар; 2) түнде зираттарда серуендеуші тәңірлердің дұшпандары; 3) Құрбандық рәсімдерін бұзушы және адамның етін жейтін алыптар мен жындардан тұратын кейіп [21, 156 б.].

Аңыз бойынша, Равана құдайлардан да, перілерден де жеңілмейтін тылсым күшке ие болды. Алайда ол құдайдан адамдармен шайқасам, олардан жеңілем деген ойы болмағандықтан, адамдардан жеңілмейтін күшті сұрамаған деседі. Равана Ситаның сулулығына тәнті болып, оны ұрлап кеткеннен соң, Рам және Лакшман жоғалған Ситаны іздеп жолға шығады. Олар Оңтүстік Үндістандағы маймылдар отаны Кишкиндху жеріне тап болады. Рам маймылдар патшасы Сугривке оның жауларын жеңуге қол ұшын беріп, өзіне жаңа дос және серіктес табады. Кейін Сугрив ұша алатын қабілеті бар көмекшісі әрі батыры Хануман арқылы Ситаны тауып береді.

Біздің дәуірімізге дейінгі 300-100 жылдар аралығында жазылған еңбектер мұқият зерттелуі керектігі жөнінде үндітанушы, философ ғалым У. Рубен [22, 153 б.] де өз зерттеулерінде сөз етеді. Себебі оның құрамындағы тақырыптар жалпы қоғамды қалыптастыруға бағытталған. «Рамаяна» эпосында сипаттала-

тын мәселелер «Шастр» сынды басқа да ежелгі үнді шығармаларында әр түрлі кастағы адамдарға жүктелетін міндеттер туралы айтылған. Шығармаларда патша өз елін дхармаға (дінге) сәйкес қалай басқаруы керек, әртүрлі касталардағы ерлер мен әйелдердің мінез-құлқы, күйеу мен әйелдің міндеттері, карма, қайта туылу және т.б. үнді халықтарының өмірі туралы мәліметтер кеңінен қамтылған. Себебі дхарма сенімінің мәнін көрсететін үнді халқының өмір салты мен имандылығын басшылыққа алатын шығармалар негізінде жеткізілген. Сондықтан шығармалардағы кейіпкерлерді зерттеу арқылы үнді халқының діни-әлеуметтік өмірінің қандай болуы керектігін анықтай аламыз.

«Махабхарат» дастанына қарағанда «Рамаянаның» руханилық жағы өзгеше келеді, жартылай жабайы қаһармандық ахуал нәзік сезімталдықпен алмастырылады, атақ-даңққа деген құмарлық ұнамды бекзаттық пен адамгершілікке, тазалыққа ұмтылған, махаббат пен сенімділікке жол береді.

Бұл жөнінде түрік ізденушісі Мехмет Масатұлының «Рамаяна эпосындағы кейіпкерлерге талдау жасау» тақырыбындағы зерттеуінен де Рам құдайы туралы берілген тұжырымдарды көруге болады. Зерттеушінің мақаласында Рам, Сита, Лакшман, Хануман және Равана мысалдарын негізге ала отырып, үнді халқы өздерінің діни-әлеуметтік өмірін қалай сақтау керектігін суреттейтін кейіпкерлердің діни, өмірлік көзқарасы мен мінез-құлқы талқыланады. Зерттеуші Рамаяна дастаны мен ондағы кейіпкерлерге талдау жасап, оның үнді қоғамындағы орны мен маңызын анықтауға тырысады[23, 12 б.]. Сондықтан батырлық сипатпен бастау алған Рамаяна эпосынан адамдардың табиғатын сипаттайтын дхармаға негізделген шығарма деп айтуға болады.

Қорытынды

Жалпы, екі мың жыл бұрын санскрит тілінде жазылған дүниежүзілік мәдени мұра қазынасының бір бөлшегі болған көне үнді эпостары «Махабхарат» пен «Рамаяна» үнді халқының мәдениетіне игі ықпал етті. Бұл эпостар сан ұрпақтардың әдеби мұрасының таусылмайтын қайнар көзі іспеттес. Әлемнің ең атақты шығармаларының арасында тең орын алған «Махабхарат» пен «Рамаяна» кейіпкерлері мен сюжеттері бірнеше жазушыларға көптеген өлең, пьеса және әңгімелер жазуға әсерін тигізді. Бізге таныс басқа елдердің классикалық туындылары Гомердің грек тіліндегі «Иллиада мен Одиссеясы» сияқты «Махабхарат» дастанында да батырлар туралы эпос жанрында жазылған. Тарихи аңыздарға сүйенген аталмыш туындылардың мазмұнынан ерте заманда болған оқиғалар желісінде жазылғандығын көреміз.

Батырлық-философиялық эпос «Махабхаратаның» дүние жүзіндегі басқа эпостардан басты айырмашылығы – оның философиялық шығарма екендігінде жатыр. Эпостың Бхагавад-Гита деп аталатын негізгі тарауы түгелдей философиялық терең ойға негізделген. «Махабхарат» соғыс атаулының адамзатқа қандай бүлік әкелетінін бұдан 4000-5000 жыл бұрын айтқан ұлы туынды. Ал, «Рамаяна» – лирикалық-эпикалық туынды. Мұнда әсіресе шебер сюжеттік

шешімімен қоса, ақындық өнер де үстем тұр. Бұл шығармалардың тақырыбы сан алуан: әйелдің батырлығы, даналығы мен адалдығы туралы, шын достықты, асқан ақыл мен айланы дәріптеу, т.б. Сонымен қатар шығармада кейіпкерлердің өмірі мысалға алынып, олардың тағдыр-тауқыметі арқылы адам бойындағы жан қасиеттер сыналып, ізгі қасиеттер дәріптеледі, халыққа үлгі-өнеге, ғибрат айтылады.

Үнді әдеби мұрасының тарихы өте бай. Үнді әдебиетінің қайнар көзі ведаларда жатыр. Үндістанның әдебиеті барлық өзге елдер зерттеушілерінің назарын өзіне аударған бірден-бір мұра болып табылады. Ең алғаш болып римдік зерттеушілер өздерінің жоғары бағасын берсе, орыс, ағылшын және т.б. зерттеуші-ғалымдар да құндылығына тоқталып, үнді шығармаларын әлем тілдеріне аударып бастады, мұның дәлелі «Махабхарат» және «Рамаьяна» эпостарының өзі бірнеше тілге аударылып, таралуы болып табылады. Осылайша, ежелгі үнді әдебиеті үнді халқының ғана емес, әлем әдебиеті тарихында да алар орны ерекше баға жетпес бай мұра болып қалыптасты.

Көркем шеберлікке ие Махабхарат пен Рамаьяна туындылары Үндістан жерінде ғана емес, бүкіл әлем тілдеріне аударылған үлкен көлемді, баға жетпес діни-философиялық мұралар болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Güngören, Ö.C. Bhagavad-Gita Tanrının Carkisi. – Ankara: Yol yayınları, 2001. – 47 p.
- 2 Радхакришнан С. Индийская философия. – Ирпень.: ООО «Радогост», 2005. – 472 с.
- 3 Ecevit, B. Şiirler, Şiir Çevirileri, Yazın ve Sanat Yazılan. 2. Baskı. – Ankara, 1976 – 124 p.
- 4 Бартольд В. Восток и русская наука. – М.: «Русская мысль», 1925. – 629 с.
- 5 Смирнов Б.Л. Махабхарата. Бхагавадгита. – М.: Болесмир, 2007. – 616 с.
- 6 Серебряков И.Д. Литературы народов Индии: Учеб.пособие для вузов. М.: Высшая школа, 1985 – 302 с.
- 7 Торчинов Е.А. Популярный словарь индуизма. – М.: Наука, 2001. – 46 с.
- 8 Keay J. India: A History. – New York: Grove Press, 2000. – 603 p.
- 9 Basham A.L. The Wonder That Was India // A Survey of the History and Culture of the Indian Sub-Continent Before the Coming of the Muslims. – New York, 1954. – 154 p.
- 10 Дандекар Р.Н. От Вед к индуизму. Эволюционирующая мифология. – М.: «Восточная литература», 2002. – 285 с.
- 11 Dasgupta S.A. History of Indian Philosophy. – Cambridge University Press, 2009. – 452 p.
- 12 Telang K.T. Introduction to Bhagavadgita // The sacred books of East. – Oxford, 1982. – № Vol 8. – 475 p.
- 13 Hill, W.D.P. The Bhagavadgita translated with an Introduction, an Argument and a Commentary. – Oxford, 1928. – 684 p.
- 14 Deussen P., Geden A.S. The Philosophy of Upanishads. Delhi.: First Indian Edition, 1999. – 305 p.
- 15 Garbe R. The Bhagavad Gita translated from Sanskrit. – Haessel, Leipzig, 1980. – 253 p.
- 16 Mylius K. The Bhagavadgita. – Taschenbuch, 1997. – 104 p.
- 17 Roy M.A. Bhagavadgita and its message: with text, translation and Sri Aurobindo's commentary. – Lotus Light Publication, 1995. – 906 p.

18 Desai M. Mahatma Gandhi «Young India». – Delhi, 1946. – 1152 p.

19 Йогананда Парамаханса Бхагавадгита: Беседа Бога с Арджуной. Царственная Наука. Богопознание. Новый перевод и комментарии / Перев. с англ. – М.: ООО Издательство «София», 2013. – 457 с.

20 Гирс Г.Ф. и др. История и культура Древней Индии. М.: Наука, 1990. – 352 с.

21 Haas G.C. Recurrent and Parallel Passages in the Principal Upanishads and the Bhagavad-Gita. JAOS, 1954. – 64 p.

22 Ruben W. Hint Eropelerine Dair. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1946. – № IV: 2. – 394 p.

23 Kutlutürk C. Hindu Dinî Geleneğinde Rama Avatarasının Örneklığı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014. – № 55:1. – 48 p.

Transliteration

1 Güngören, Ö.C. Bhagavad-Gita Tanrının Carkisi [Bhagavad-Gita the Song of God]. – Ankara: Yol yayinlari, 2001. – 47 p.

2 Radhakrishnan S. Indiyaskaya filosofiya. [Indian Philosophy]. – Irpen': ООО «Radogost», 2005. – 472 s.

3 Ecevit B. «Şiirler, Şiir Çevirileri, Yazın ve Sanat Yazılan» [Poems, Translation of Poetry, Literature and Art Writing]. 2. Baskı. – Ankara, 1976. – 124 p.

4 Bartold V. Vostok i russkaya nauka [East and Russian Science]. – Moskva: Russkaya mysl, 1915. – 629 s.

5 Smirnov B.L. Mahabharat. Bkhagavadgita. – M.: Bolesmir, 2007. – 616 s.

6 Serebryakov I.D. Literaturny narodov Indii: Ucheb.posobiye dlya vuzov [Literature of the Peoples of India: Textbook for Universities]. – Moskva, 1985. – 302 s.

7 Torchinov Y.A. Populyarnyy slovar' induizma [Popular Dictionary of Hinduism]. – Moskva: Nauka, 2001. – 46 s.

8 Keay J. India: A History. – New York: Grove Press, 2000. – 603 p.

9 Basham A.L. The Wonder That Was India // A Survey of the History and Culture of the Indian Sub-Continent Before the Coming of the Muslims. – New York, 1954. – 154 p.

10 Dandekar R.N. Ot Ved k induizmu. Evolyutsioniruyushchaya mifologiya (Per. s angl. K.P. Lukyanenko) [From the Vedas to Hinduism. Evolving Mythology]. – M.: «Vostochnaya literatura», 2002. – 285 s.

11 Dasgupta S.A. History of Indian Philosophy. – Cambridge University Press, 2009. – 452 p.

12 Telang K.T. Introduction to Bhagavadgita // The sacred books of East. – Oxford, 1982. – Vol № 8. – 475 p.

13 Hill W.D.P. The Bhagavadgita translated with an Introduction, an Argument and a Commentary. – Oxford, 1928. – 684 p.

14 Deussen P. Geden A.S. The Philosophy of Upanishads. – Delhi.: First Indian Edition, 1999. – 305 p.

15 Garbe R. The Bhagavad Gita translated from Sanskrit. – Haessel, Leipzig, 1980. – 253 p.

16 Mylius K. The Bhagavadgita. – Taschenbuch, 1997. – 104 p.

17 Roy M.A. Bhagavadgita and its message: with text, translation and Sri Aurobindo's commentary. – Lotus Light Publication, 1995. – 906 p.

18 Desai M. Mahatma Gandhi «Young India». – 1946. – 1152 p.

19 Yogananda, Paramakhansa. Bkhagavadgita: Beseda Boga s Ardzhuonoy [Conversation of God With Arjuna]. Tsarstvennaya Nauka. Bogopoznaniye. Novyy perevod i kommentarii / Perev. s angl. – M.: ООО Izdatel'stvo «Sofiya», 2013. – 457 s.

20 Girs G.F. and et all. Istoriya i kul'tura Drevney Indii [History and Culture of Ancient India]. – Moskva: Nauka, 1990. – 352 s.

21 Haas G.C. Recurrent and Parallel Passages in the Principal Upanishads and the Bhagavad-Gita. JAOS, 1954. – 64 p.

22 Ruben, W. Hint Epopelerine Dair [On Indian Epopes]. – Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1946. – № IV: 2. – 394 p.

23 Kutlutürk C. Hindu Dinî Geleneğinde Rama Avatarasının Örneklği [The Example of Rama Avata in Hindu Religious Tradition]. – Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2014. – № 55:1. – 48 p.

Байтенова Н.Ж., Кокеева Д.М.

Изучение теоретического аспекта религиозно-философских произведений в жанре С্মृти (на примере Махабхараты и Рамаяны)

Аннотация. В статье рассматривается содержание Махабхараты и Рамаяны, широко распространенной в мире индийской литературы в жанре с্মृти, с упором на теоретические исследования. Мировые литературоведы и турецкие исследователи, изучив работы Махабхарата и Рамаяны, назвали эти произведения «Энциклопедией древних индийцев» и проанализировали роль героев как воплощение благочестия, героизма и мудрости общества. Кроме того, эпос Махабхарата, в котором описывается кровопролитие двух поколений, включает в себя религиозную философскую поэму под названием «Бхагавад-Гита». Был сделан подробный анализ временного интервала и предпосылок «Бхагавад-Гиты». История «Бхагавад-Гиты», религиозно-философского древнего индийского памятника, написанного на санскрите, занимает огромный промежуток времени. И этот вопрос является спорным, поэтому каждый ученый высказывает свое мнение по этому поводу. В настоящее время проводятся теоретические исследования индийских и зарубежных ученых Б. Тилак, Дж. Бельвалкри, Шри Гопал Базу Малик, Йоганда Параманса, С. Радхакришнана, М.А. Рой, Л. Бопп, С.Шредер, Г. Соренсен и других.

Ключевые слова: Ведическая литература, Махабхарат, Бхагавад-Гита, Рамаяна, наследие, вера

Baitenova N., Kokeyeva D.

Studying the Theoretical Aspect of Religious and Philosophical Works in the Genre of Smriti (on the Example of Mahabharata and Ramayana)

Abstract. The article discusses the content of Mahabharata and Ramayana, the Smriti genre widely distributed in the world of Indian literature, with an emphasis on theoretical research. World literary scholars and Turkish scholars analyzed the work of Mahabharata and Ramayana called this work the “Encyclopedia of Ancient Indians” and analyzed the role of heroes as the embodiment of piety, heroism and wisdom of society. Also in the epic of the Mahabharata which describes the bloodshed of two generations includes a religious philosophical poem called “Bhagavad-Gita”. A detailed analysis of the time interval and premises of the Bhagavad-Gita was made. The history of the Bhagavad-Gita, the religious and philosophical ancient Indian memorial written in Sanskrit, takes a huge amount of time. However, this issue is controversial, therefore, each scientist expresses his opinion on this matter. Currently, theoretical studies are being carried out in the genre of commitment B. Tilak J. Belvalkri, Sri Gopal Bazu Malik, Yoganda Paramahansa, Radhakrishnan S., Roy M.A. along with Indian scholars and the European Union. Bopp, L. Schroeder, S. Sorensen, G. Bulle, U. Ruben, and others. works of domestic and foreign scientists.

Keywords: Vedic literature, Mahabharata, Bahagavad-Gita, Ramayana, heritage, faith.